

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Державної установи
«Інститут всесвітньої історії
НАН України»
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
А.І. Кудряченко

«15» травня 2025 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

ПАМ'ЯТЬ ПРО ВІЙНУ:
РЕТРОСПЕКТИВА ТА ПЕРСПЕКТИВА

галузь знань: В «Культура, мистецтво та гуманітарні науки»
спеціальність: 032 (В9) Історія та археологія
освітній рівень: третій (доктор філософії)
освітньо-наукова програма: Історія
вид дисципліни: вибіркова
Форма навчання денна
Навчальний рік 2025/2026
Кількість кредитів ЄКТС 3
Мова викладання, навчання та оцінювання українська
Форма заключного контролю залік

Ухвалено Вченою радою
ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 3 від 15 травня 2025 р.)

Київ – 2025

Розробники програми:

ПОТЄХІН Олександр Володимирович - доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

І. ОСВІТНЯ СКЛАДОВА

Тематичний план

№	Назва теми	лекц	семін	самост	всього
1.	Вступ до дисципліни	2			2
2.	Роль війни в еволюції системи міжнародних відносин	2	2	6	10
3.	Наполеонівські війни (поч. ХІХ ст.)	2	2	2	6
4.	Перша світова війна: причини та наслідки	2	2	4	8
5.	Друга світова війна та її комеморація	2	2	6	10
6.	«Холодна війна» СРСР з країнами Заходу	2	2	4	8
7.	Військові конфлікти на пострадянському просторі (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.)	2	2	2	6
8.	Сучасні війни та усна історія воєнного сьогодення	2	2	6	10
	Разом:	16	14	30	60

Компетентності, якими повинен оволодіти здобувач та програмні результати навчання

Компетентності, якими має володіти здобувач	Програмні результати навчання	Найменування навчальних дисциплін, практик/ кількість кредитів/ відділ, що забезпечує
Системні	Здатність аргументувати власну дослідницьку позицію та визначати її місце у сучасному історіографічному дискурсі. Наявність цілісних уявлень щодо ключових тенденцій та етапів розвитку сучасної світової історіографії у галузі досліджень історичної пам'яті, підготовка майбутніх дослідників до проведення фахового аналізу історичного процесу. Вміння проектувати	Актуальні проблеми всесвітньої історії у сучасній історіографії 3 кредити ЄКТС ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

	та реалізовувати власну науково-дослідницьку діяльність.	
Інструментальні	Базові знання структурних характеристик та ключових категорій провідних напрямів сучасної зарубіжної історіографії у галузі досліджень «війни» та «політики пам'яті»; вміння аналізувати сучасні методологічні підходи до вирішення актуальних проблем всесвітньої історії, що пов'язані із дослідженням військових конфліктів; вміння застосовувати отримані знання під час проведення власних наукових досліджень.	
Міжособистісні	Навички групової роботи, міжособистісної взаємодії і спілкування. Вміння визначати етичні наслідки власної професійної діяльності.	
Фахові	Вміння складати історичні та історіографічні огляди та аналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми; проводити фаховий аналіз змістовних компонентів сучасних історіографічних дискусій; аргументувати власну дослідницьку позицію.	
Програмні результати навчання		
	<ul style="list-style-type: none"> - Здатність продукувати результат наукових досліджень з фаху. - Здатність ефективно задіяти можливості міждисциплінарних зв'язків для реконструкції всесвітньої історії, військових конфліктів, політики пам'яті та комеморації локальних та глобальних конфліктів, а також конкретного історичного етапу крізь призму політичних, економічних, соціокультурних 	

	<p>контактів.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Здатність формулювати та вдосконалювати актуальне дослідницьке завдання, накопичувати та систематизувати необхідну інформацію для її розв'язання та формулювати науково вагомий висновок. - Здатність аналізувати джерела та історіографію різних історичних періодів відповідно до завдань дослідження, інтерпретувати та контекстуалізувати ці матеріали. - Обізнаність у наукових стандартах та вміння дотримуватися їх щодо точності та обсягу локалізованої документації, використаної для підготовки проміжних завдань та підсумкового дисертаційного дослідження. - Здатність працювати продуктивно у дослідницькому міні-колективі, щоб отримати та систематизувати наукову інформацію, брати відповідальність за організацію певного етапу колективної роботи, відіграючи, за необхідністю, роль головуючого у дискусії в багатопрофільній за професійними інтересами та полікультурній міжнародній групі. - Здатність презентувати письмові тексти та робити усні презентації різного рівня складності українською чи іноземною мовами, відповідно до спеціалізації та конкретного дослідницького завдання. - Здатність використовувати ІКТ-ресурси на основі принципу науковості із дотриманням високих стандартів аналізу письмових та електронних текстів, традиційних архівних та усних джерел. - Спроможність розрізняти різні реєстри наукового викладу та застосовувати їх відповідно як письмово, так і усно в коротких викладах, оглядах, та у випускній кваліфікаційній роботі (дисертації). - Здатність запланувати, провести та завершити науковий проект, що використовує науковий інструментарій споріднених дисциплін, для розв'язання дослідницького завдання з всесвітньої історії; презентувати його у формі тексту з використанням посилань, додатків, документів відповідно до теми.
--	---

Мета і завдання навчальної дисципліни

Мета навчальної дисципліни – підготувати здатність орієнтуватися в сучасній системі джерел інформації, аналізувати історичні джерела та узагальнювати їх, визначати основні прояви локальних, регіональних та глобальних конфліктів, орієнтуватися у важливих подіях світової історії

Завдання: надання слухачам системних знань стосовно теоретичних аспектів сучасних інтерпретацій історії воєн та політики пам'яті, а також

сформувати наступні компетенції:

- готовність з повагою та дбайливо відноситись до історичної спадщини і культурних традицій, толерантно сприймати соціальні і культурні відмінності;

- здатність розуміти рушійні сили та закономірності історичного процесу; місце людини в історичному процесі, політичній організації суспільства, використати ці знання у професійній діяльності;

- мати культуру мислення, здатність до узагальнень, аналізу сприйняття інформації, постановки мети і вибору шляхів її досягнення, вміння з точки зору логіки вірно, аргументовано і ясно будувати усну та письмову мову;

- здатність виходити з базових знань в галузі гуманітарних та суспільствознавчих наук (філософії, культурології, історії, міжнародних відносин, психології, соціології) у процесі формування свого світогляду, розуміти проблеми взаємовідносин суспільства і людини, забезпечення взаємозв'язку свободи і відповідальності, значення духовного і ціннісного вибору, розширювати кругозір у контексті одержаного культурологічного знання; вміння використовувати гуманітарні знання у своїй соціальній і професійній діяльності.

За підсумками вивчення дисципліни аспірант повинен знати:

- базові факти про основні військові конфлікти в історії людства і їх хронологію;
- головну історичну фактологію, дати, події та імена історичних діячів і провідних персоналій, які пов'язані з цими конфліктами;
- особливості формування і розвитку основних суспільних інститутів, що відповідають за формування політики пам'яті на державному рівні;
- сучасні підходи до збереження колективної пам'яті;
- нові підходи до комеморації пам'яті про війну.

За підсумками вивчення дисципліни аспірант повинен вміти:

- використовувати отримані знання в практичній діяльності;
- висловлювати і обґрунтовувати свою позицію з питань, що стосуються ціннісної дотичності до історичного минулого;
- вести пошук необхідної інформації з певної тематики, аналізувати джерела
- характеризувати сучасний стан історичної науки у галузі досліджень з історії військових конфліктів та політики пам'яті;
- застосовувати науковий досвід вітчизняної та світової історичної науки при здійсненні власних наукових досліджень;
- аналізувати тенденції, проблеми і перспективи розвитку сучасної історичної науки у галузі всесвітньої історії.

Схема формування оцінки.

Форми оцінювання:

Семестрове оцінювання:

Оцінювання роботи під час лекційних занять : блиць-опитування – 24 бали/14 балів*

Оцінювання роботи під час тестування – 24 бали/14 балів

Контрольна робота – 12 балів/8 бали

* максимальний бал / пороговий бал для отримання позитивної оцінки з відповідної форми контролю.

Підсумкове оцінювання:

Форма оцінювання – ЗАЛІК

Максимальна кількість балів, які може отримати студент – 40.

Оцінюються такі результати навчання:

- Знання базових фактів про основні військові конфлікти в історії людства і їх хронологію;
- Знання особливостей формування і розвитку основних суспільних інститутів, що відповідають за формування політики пам'яті на державному рівні;
- Розуміння сучасних підходів до збереження колективної пам'яті;
- Знання нових підходів до комеморації пам'яті про війну.
- Вміння висловлювати і обґрунтовувати свою позицію з питань, що стосуються ціннісної дотичності до історичного минулого;
- Вміння вести пошук необхідної інформації з певної тематики, аналізувати джерела
- Вміння застосовувати науковий досвід вітчизняної та світової історичної науки при здійсненні власних наукових досліджень;

Мінімальний пороговий рівень екзаменаційної оцінки, за якої екзамен вважається складеним – 24 бали.

Необхідна умова допуску до екзамену: слухач не допускається до сесії, якщо під час семестру набрав менше ніж 20 балів (критично-розрахунковий мінімум). Рекомендований мінімум допуску – 36 балів (14+14+8=36).

7.2. Організація оцінювання:

Контроль знань здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Загальну кількість балів формують семестрові бали, отримані з усіх тем – бали, отримані під час семінарів (усні опитування); за виконання рефератів / академічних есе; за виконання тестових завдань та бали, отримані під час складання підсумкового контролю за виконання запропонованих завдань.

Продовж семестру оцінюється робота аспіранта: доповідь, реферат, коментарі, доповнення, участь у дискусії. Критеріями оцінювання відповіді під час семінару є:

зміст виступу, повнота розкриття питання	1 бал
структура, логіка викладення матеріалу	1 бал
використання джерел	1 бал

Реферат подається викладачеві на останньому занятті

Критеріями оцінки самостійної роботи є:

глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція 20 балів;

тема розкрита неповно 15 балів;

реферат суто компілятивного рівня (не зараховується) 1 бал.

У випадку відсутності слухача з поважних причин відпрацювання та перескаладання робіт здійснюються у відповідності до «Положення про порядок оцінювання знань при кредитно-модульній системі організації навчального процесу» від 1 жовтня 2010 року.

Рекомендований мінімум для допуску до екзамену – 36 балів.

Шкала відповідності оцінок

Екзаменаційна оцінка є сумою балів поточного, модульного і підсумкового контролю:

Робота на заняттях	Контрольна робота	Модульний контроль (1 модуль)	Іспит/залік	Підсумкова оцінка
5	20	25	50	100

Шкала відповідності

За 100-бальною шкалою	Оцінка за національною шкалою	
90-100	відмінно	5
75-89	добре	4
60-74	задовільно	3
35-59	Незадовільно	2

Зміст дисципліни за темами

Тема 1. Вступ до дисципліни.

Предмет, мета і завдання курсу «Пам'ять про війну: ретроспектива та перспектива». Поняття «пам'ять», «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «індивідуальна пам'ять», «політика пам'яті», «комеморація». Сучасні підходи до вивчення історичної пам'яті та політики пам'яті. Поняття «війна» і теорія конфліктів. Характерні риси та відмінності війн від інших конфліктів. Базові концепції воєнних конфліктів. Підходи Клаузевіца до характеристики війни та сучасні інтерпретації.

Тема 2. Роль війни в еволюції системи міжнародних відносин

Локальні та регіональні конфлікти в історії людства. Способи ведення давніх війн та їх відображення в історичних джерелах. Героїзація учасників війни та демонізація ворога в історичних хроніках. Наслідки війн: перебудова

та реструктуризація політичної мапи в історії людства. Війна та розвиток дипломатії в історії людства. Масові війни в історії: масштаби, причини, наслідки. Мирне населення та війна у вимірі історичної та колективної пам'яті.

Тема 3. Наполеонівські війни (поч. ХІХ ст.)

Європа в епоху наполеонівських війн: різні інтерпретації в історичних джерелах. Роль географічного фактору за спогадами учасників війни. Політичні та економічні наслідки наполеонівських війн. Пам'ять про наполеонівські війни: комеморація у сучасних країнах Європи. Історія наполеонівських війн у сучасних підручниках історії.

Тема 4. Перша світова війна: причини та наслідки

Велика війна та її наслідки для подальшого розвитку світу. Перша світова війна: основні історіографічні підходи. Щоденники, спогади, листи як спосіб збереження історичної пам'яті про Велику війну. Перехід процесів збереження історичної пам'яті в інформаційний вимір. Публікаційна діяльність та пам'ять про Велику війну.

Тема 5. Друга світова війна та її комеморація

Друга світова війна та її значення для різних сторін конфлікту. Формування політики пам'яті про Другу світову війну. Західні та радянські практики. Пострадянські практики пам'яті про Другу світову війну. Друга світова війна чи Велика вітчизняна війна? Війни пам'ятей. Шкільна історія та підручники у війнах пам'ятей. Візуалізація пам'яті про Другу світову війну: матеріальний та цифровий виміри. Перехід процесів збереження історичної пам'яті в інформаційний вимір. Глобальні та національні тематичні он-лайн проекти про Другу світову війну.

Тема 6. «Холодна війна» СРСР з країнами Заходу

Холодна війна в історії Європи та світу. Інтерпретації Холодної війни у сучасних історичних дослідженнях та шкільних підручниках з історії. Холодна війна в офіційній риториці лідерів провідних країн світу. Комеморація подій Холодної війни. Тематичні музеї, присвячені історії подій Холодної війни. Історіографічна спадщина історії Холодної війни.

Тема 7. Військові конфлікти на пострадянському просторі (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.)

Постбіполярна ситуація у світі та розпад СРСР. Вплив завершення Холодної війни на країни пострадянського простору. Локальні конфлікти на теренах колишнього СРСР: підґрунтя, історичні корені та основні події. Інтерпретації причин локальних конфліктів на теренах пострадянських країн. Формування пам'яті про локальні конфлікти як елемент політики пам'яті нових незалежних держав. Відмова від колоніального минулого та політика пам'яті через призму комеморації локальних конфліктів. Війни пам'яті на

пострадянському просторі.

Тема 8. Сучасні війни та усна історія воєнного сьогодення

Сучасні локальні та регіональні конфлікти: основні причини, хронологічний та географічний вимір. Союзники та суперники. Сучасні війни у новинах. Засоби масової комунікації та відображення війни. Усна історія воєнного сьогодення. Нові комеморативні практики у країнах світу. Диджиталізація комеморації війни та її жертв.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна:

1. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
2. Руккас А. О. Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі—непередбачуване минуле». Українська правда, Історична правда. Том 4. Київ. 2014
3. Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті: збірник наукових праць / за заг. ред. Кудряченка А.І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. 216 с.
4. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора : монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2016.
5. Weber C. Social Memory and War Narratives. Transmitted Trauma among Children of Vietnam War Veterans. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2015.
6. W. G. Sebald: history, memory, trauma / edited by Scott Denham, Mark McCulloh. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2006.
7. Memory and Cultural History of the Spanish Civil War: Realms of Oblivion / edited by Aurora G. Morcillo. Leiden-Boston: Brill, 2014.
8. Zelizer B. Remembering to forget: Holocaust memory through the camera's eye. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998.
9. Karačić D., Banjeglav T., Govedarica N. Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990 godine. Sarajevo: Asocijacija Alumni Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Friedrich-Ebert-Stiftung, 2012.
10. Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past / ed. by Jan-Werner Müller. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
11. German Ideologies since 1945: Studies in the Political Thought and Culture of the Bonn Republic / ed. by Jan-Werner Müller. New York. Palgrave Macmillan, 2003.
12. Schaumann C. Memory Matters. Generational Responses to Germany's Nazi Past in Recent Women's Literature. Berlin / New York: Walter de Gruyter, 2008.
13. Suleiman S. Crises of Memory and the Second World War. Cambridge, London: Harvard University Press, 2006.

14. Lagrou P. The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

15. Ramsay D. American Media and the Memory of World War II. New York and London: Routledge, 2015.

16. Edwards S. Allies in Memory. World War II and the Politics of Transatlantic Commemoration, 1941–2001. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

17. Traba R. The Past in the Present. The Construction of Polish History. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.

18. Memory and Political Change / ed. by Aleida Assmann and Linda Shortt. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Publishers Limited, Palgrave Macmillan Memory Studies, 2012.

19. Аникин Д. А. Политика памяти в современном украинском обществе / Д. А. Аникин // Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії: Зб. статей / За заг. ред. к. філос. н., проф. О. Черемської, д. філос. н., проф. О. Кузя (матеріали IV міжнародної наук. конф., Харків, 8–9 квітня 2014 р.). – Харків: Видавець Іваненко І. С., 2014. – С. 210–216;

20. Киридон А.М. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) // Україна-Європа-Світ. Збірник наукових праць. – 2015. – С.244-250.

21. Нагорна Л. Історична пам'ять. Теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К.: ШІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012;

22. Савицька І. М. Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті / І. М. Савицька // Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Гуманітарні студії / ред. кол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ НУБіП_України, 2014. – Вип. 203. – Ч. 1;

23. Солдатенко В.Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В. Ф. Солдатенко // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 1;

Додаткова:

1. Ассманн Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004.

2. Васильев А. Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Г. Васильев // Фундаментальные проблемы культурологии. – Т. VI: Культурное наследие: от прошлого к будущему / отв. ред. Д. Л. Спивак – М., Спб.: Новый хронограф, Эйдос, 2009;

3. Волянюк О. Я. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог / О. Я. Волянюк // Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 2;

4. Гриневич В. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації/ В. Гриневич // Наукові записки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 4. – С. 111-127.

5. Гирич І. Шаповал Ю. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. – К., 2010; Європа та її болісні минувшини / Авт.-упоряд. Ж. Мінк і Л. Неймайер у співпраці з П. Боннармом; [Пер. з фр. Є. Марічева]. – К., 2009;

6. Грицюк В. М. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Л. А. Пастушенко // Український історичний журнал. – 2024. – № 4. – С. 5-23.

7. Дворкін І. Політика пам'яті другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. Українознавчий альманах. Випуск 33, 2023.

8. Довганик Н. М. Історична пам'ять про Другу світову війну в контексті формування української політичної нації // Історико-політичні студії: Збірник наукових праць. – 2014. – № 2. – С. 34-40.

9. Друга світова війна. Втрати України [Електронний ресурс] / І. Штогрін // Радіо Свобода. – 2025. – 8 травня. – Режим доступу: <https://surl.lu/cptber>

10. Зуйковська А. Соціокультурні засади розвитку політичної культури / А. Зуйковська // Політичний менеджмент. – 2010. – № 4. – С. 65–72;

11. Ільїн, В.В. (2023) Пам'ять про Другу світову війну в контексті дискурсу «забуття»: філософсько-методологічний аналіз. Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені: збірник наукових праць / за загальною редакцією доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І.. с. 50-59.

12. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / В. Кравченко. – К., 2011;

13. Левітас Ф. Л. Пам'ять про Другу світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2013. Вип. 2. С. 83-97. URL: <http://jnas.nbuiv.gov.ua/article/UJRN-0001119339>

14. Лисенко, О. Є. Сучасна російсько-українська та Друга світова війни: історичні асоціації / О. Є. Лисенко // Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. - Київ, 2024. - С. 32-36.

15. Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: історичні нариси / авт. кол. І. Азарх [та ін.]; відп. ред. О. Реєнт; НАН України. Ін-т історії України. – Київ : Арій, 2023. – 655 с.

16. Марущенко, О. В. Українське історієписання Другої світової війни: на шляху до нового дискурсу / О. В. Марущенко // Осягаючи модерність. Студії та матеріали на пошану Олександра Реєнта. - Київ, 2024. - С. 77-83. - Бібліогр. у підряд. прим.

17. Мельник О. Друга світова війна як проєкт ідентичності: історія, пам'ять та легітимність, 1945–1985 рр. Частина 1. 2023. <https://uamoderna.com/backward/druha-svitova-viyna-iaak-proiekt-identychnosti-istoriia-pam-iat-ta-lehitymnist-1945-1985-rr-chasty-na-1/>

18. Міхнік А. Історична політика: російський варіант / А. Міхнік. – К., 2006;

19. Мотенко, Я. В. Формування історичної пам'яті про злочини проти людяності доби Другої світової війни як аспект інформаційного протистояння / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. – 2022. – № 2. – С. 77-81.

20. Нечитайло А. А. Націєтворення та національна пам'ять в епоху постмодерну та розбудови глобального інформаційного суспільства / А. А. Нечитайло // Політологічний вісник: Зб. наук. пр. / За заг. ред. Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька. – К.: ВАДЕКС, 2014;

21. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К.: НІСД, 2011;

22. Pryshchepa Kateryna. Nation - building and school history lessons in Ukraine after 2014. The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation do De-Conciliation. 2022. P. 120–135.